

HOLOCAUST-LITTERATUREN PÅ NORSK

Oskar Mendelsohn

Oslo

Siden 1945 har et stort antall bøker utkommet i Norge om jøder, jødiske emner eller med jødiske motiv, 250-300 titler, medregnet bøker om mer generelle emner der jøder eller forholdet til disse trekkes inn, likeledes litteraturen om staten Israel. Jeg har notert over 130 bøker som bringer opplysninger om jødeforfølgelsene (til det kommer lyrikk og dramatisk diktning). I henved 2/3 av disse står emnet Holocaust i sentrum, med hendinger vesentlig fra krigsårene, i noen utstrekning årene like før krigen. Det er verdt å merke seg at over 20 av Holocaust-bøkene er utkommet i løpet av de siste fem år. Det dreier seg så vel om dokumentarisk som skjønlitteratur. Begge slag vil bli omtalt, men i flere tilfelle er dokumentasjon og diktning vevd slik inn i hverandre at det ikke alltid er lett å avgjøre hvilken gruppe en skal henregne en bok til. For den oversatte Holocaust-litteraturens vedkommende har jeg stort sett valgt å ordne bøkene etter motiv eller geografisk område. Mer enn 50 av de vel 130 bøkene har norske forfattere. Det blir uråd å nevne samtlige forfattere og verk, enda mindre å gi en detaljert omtale og karakteristikk. Det er klart at Holocaust også skildres i de tallrike bøker på norsk om Israel og zionismen, som f.eks. biografier av Weismann, Ben Gurion, Golda Meir, og i historiske fremstillinger som Abba Ebans bøker. De inngår ikke i oversikten, heller ikke bøker om rasisme og antisemittisme som f.eks. Sartres »Tanker om jødespørsmålet« og Poliakovs skrift om rasisme fra 1976 (oversatt 1978).

Jeg starter med den norske dokumentarlitteraturen, først bøker der jøder forteller om sine opplevelser. Alt i 1949 forelå »Falskmynter i blokk 19« der Moritz Nachtstern (i samarbeid med Ragnar Arntzen) skildret arrestasjonene

26. oktober 1942, fangetiden på Berg, den leiren hvis første belegg var jøder, og deportasjonen til Auschwitz. Derfra ble han overført til Sachsenhausen, i egenskap av utdannet stereotypør satt til å fremstille falske pundsedler. Men den bok som har gjort dypest inntrykk, ble Herman Sachnowitz' »Det angår også deg« (fortalt til Arnold Jacoby). Den er siden 1976 utkommet i ca. 150.000 eksemplarer på norsk, er oversatt til andre språk, stadig omtalt i TV- og radioprogrammer om jødeforfølgelsene, og utdrag av boken er lest i radioen i flere repriser, dessuten gjenstand for stilkonkurranser blandt skoleungdom. En sterk vilje til å overleve og kunne fortelle verden om uhyrlighetene i Auschwitz, hjalp Herman Sachnowitz – i forening med tilfeldigheter og hell, bl.a. at han ble opptatt i leirorkestret – til å komme igjennom. En liten bok om Berg fangeleir kom i fjor, Ernst Aberle's »Vi må ikke glemme«.

De fleste kjenner nok til Leo Eitingers bidrag til den vitenskapelige litteratur om følgene av krigsårenes lidelser, avhandlingen »Psykiatriske undersøkelser blant flyktninger i Norge« og hans verk fra 1964 (på engelsk) om overlevende i Norge og Israel fra konsentrasjonsleirer, videre hans studier (sammen med Axel Strøm) om senpåvirkninger hos overlevende fra konsentrasjonsleirene. Han har også medvirket med et bidrag til en bok av Oddvar Stølen, »Ett minutt av krigen« (1969) med skildringen av et selvmordsforsøk i Auschwitz, der offeret absolutt skulle reddes til livet, for deretter å kunne straffes for at han hadde sølt blod på gulvet. Sammen med pater Hallvard Rieber-Mohn var Eitinger i 1976 redaktør for artikkelsamlingen »Retten til å overleve. En bok om Israel, Norge og antisemittismen«. I denne bok og likeledes i en samling fra Oslo

universitetets seminar i 1976 om »Jødene og jødedommen« finnes en oversikt over norske jøders skjebne i krigsårene (ved Oskar Mendelsohn). Endelig skal nevnes at en ungarsk jøde som kom til Norge i 1947, Andor Illes (Weinberger) i 1948 utgav »Bruddstykker av jødiske lidelser«, en skildring av deportasjonen av de ungarske jøder.

Forfatteren og forlagsmannen Max Taus skildringer er dels selvbiografiske, som »Landet jeg måtte forlate« (1961) om de siste årene i Tyskland før han emigrerte til Norge, og fortsettelsen i 1964 om krigsårene i Norge, »En flyktning finner sitt land« – dels tilhører de skjønnlitteraturen, således hans første bok på norsk i 1946, »Tro på mennesket«.

Norske jøder i krigsårene er omtalt i historiske arbeider, i dagbøker og leirskildringer. Til siste gruppe hører bl.a. de tre bind »Fra dag til dag« som Odd Nansen, leder av Nansenhjelp (sønn av Fridtjof Nansen), utgav i 1947 med skildringer fra Grini, leirtilværelsen i Nord-Norge og Sachsenhausen. Videre »Griniboken« redigert av August Lange og Johan Schreiner (utg. 1946-47) og »Quislings hønsegård« (redaksjon Carl Haave og Sverre J. Herstad, 1949) – en skildring av den norske fangeleiren Berg som jødene »innviet«, samt forfatteren Johan Borgens »Dager på Grini« (1945) og universitetsrektors Didrik Arup Seips »Hjemme og i fiendeland« (1946). I »Norsk Fangeleksikon – Grinifangene« er alle de 20.000 registrert som satt på Grini, av dem 200 jøder. Det jødiske belegget på Grini utgjorde altså 1% (jødene utgjorde knapt en halv promille av landets befolkning). Især i de tre førstnevnte er begivenheter skildret som viser den medfart jøder fikk også i Norge. Jeg siterer fra Nansens dagbøker om eksessene natten mellom 11. og 12. februar 1943, den såkalte Stalingradnatten:

»I natt skjedde et av de verste overgrepene i Grinis historie. Det var jødene som fikk gå igjennom. Vi skjønnte hva som hadde hendt på stillingen imorges. Plassen var full av blodflekker i snøen overalt. Mange av jødene var blitt slått helseløse. To ribbensbrudd, et skinnensbrudd og ett brudd på hjeneskallen...

Til å begynne med hadde de vanlig eksersis, og dessuten ble de kommandert til å synge og foreta seg alle mulige idiotiske ting. Men etterhvert som herrerne fikk opparbeidet sin eleverte alkoholsekuelle ekstase, våknet deres sadistiske lyster. ... En gammel jøde på 65 ble slått i

marka 12 ganger på rad. Blodet fløt av nese, ører og øyne. En annen på 55 ble slått slik i ansiktet og ved det ene øyet at det er fare for at selve øyeeplet er skadet. Seks av dem ligger i dag i brakka ute av stand til å røre seg. En flerhet av dem er slått i ansiktet til uigjenkjennelighet. Hovne, blodige og deformerte svulmer ansiktene deres.«

Overgrepene på Berg er skildret i Bergboken. Lignende overgrep forekom på Falstad, leiren nord for Trondheim.

I bøkene om kirkens kamp finnes avsnitt om innsats for jøder, således kirkens opprop mot jødeforfølgelsene høsten 1942. Fire av disse forelå alt i 1945, blant dem domprost, senere biskop Arne Fjellbus dagbok »Minner fra krigsårene«. Han beretter om samtaler med representanter for menigheten i Trondheim på kritiske tidspunkt for Trondheims-jødene og om forsøkene på å avverge aksjoner i Trondheim. Om legers og sykehuspersonalets anstrengelser for å redde jøder fra deportasjon kan en lese i bl.a. fire bøker om forskjellige sykehus i Oslo. Dokumentarisk stoff om jødene finner en videre i trebindsverket »Norges krig 1940-45«, i lokalhistoriske verker og i Ragnar Ullsteins verk om grenselosene, »Svensketrafikken« (1974-75). Flukten fra Trøndelag er også skildret i »Operasjon Oleander« (1968) av Asbjørn Øksendal. Hjelpen ytet jøder er omtalt i den engelske kvekeren Myrtle Wright's dagbok (»Norwegian Diary«, utg. på engelsk 1974). Hun lå selv i dekning hos en familie som var sterkt engasjert i slik virksomhet, nemlig hos Sigrid Helliesen Lund som selv har fortalt om sitt arbeid for jødene i sin bok »Alltid underveis« (1981). Også Odd Hølaas har i »Norge under Haakon VII« dokumentarstoff om forfølgelsene i Norge.

Tiltak for å hjelpe jøder fra konsentrasjonsleirer og tyskokkupert område er nevnt i bøker av to nordmenn knyttet til utenriksetaten, Niels Christian Ditleff og Peter Anker. Flyktningehjelpen – det gjelder både før og etter krigen – skildrer Arne M. Torgersen i »Vi kalte henne Pim«, og Odd Nansen i to bøker, »Langs veien. Opplevelser, møter og samtaler« og i »Tommy« (alle tre i 1970). Sistnevnte er beretningen om en tiårs jødisk gutt Nansen hadde truffet i Sachsenhausen i 1944, og som han ikke kunne få med seg da han selv ble reddet med de »hvite bussene«, men som likevel overlevde krigens redsler. Også flere andre tysklansdfanger har skildret sitt møte i tyske leirer

med jøder fra andre land, således Lise Børsum »Fange i Ravensbrück« (1946), Sylvia Salvesen »Tilgi, men glem ikke« (1947), Kirsten Brunvold »Veien til Auschwitz« (1947), Sverre Løberg »Det jeg husker best« (1966) og Olav Brunvand »Smil og tårer i tukthus« (1968). Gestapo ansvar i jødeforfølgelsene i Norge er fremstilt av Odd Bergfald i bøkene »Hellmuth Reinhard. Soldat eller morder« (1967) og »Gestapo i Norge« (1967). Bergfald (selv tysklandsfange) fulgte som journalist krigsforbryterprosessene.

Johan Vogt gir i skriftet »Det store brennoffer« (1966) en kortfattet oversikt over Holocaust i sin helhet. Han kritiserer den passive holdning en inntok i de frie land overfor jødernes tragedie, og i skriftet »De tapte årene« (1974) den norske holdning i 1930-årene da en kunne redde jøder til Norge. Judit Vogts bok inneholder tyske karikaturer fra denne periode; den er skrevet på dansk.

Så over til skjønnlitterære skildringer. Først to jødiske forfattere. Elsa Dickmanns »Korsveien« utkom i Sverige i 1945, året etter på norsk forlag. Større oppmerksomhet vakte Eva Scheers roman »Vi bygger i sand« (1948), med skildringen av en jødisk familie fram til den novemberdagen i 1942 da bestemoren står på kaien i Oslo og skal deporteres.

En rekke andre norske forfattere har benyttet jødeforfølgelsene som motiv, noen som sentralt motiv. Alt i 1943 utkom i Sverige Axel Kiellands roman »Lev farlig«, med bl.a. scener utspilt på »Donau« før skipet forlot Oslo. To som i flere bøker har vist hvor opptatt de er av jødernes skjebne, er Ragnar Kvam og Johan Borgen. Hos sistnevnte kommer jødeforfølgelsene og flukten til Sverige inn i siste bind av trilogien om Lillelord. Jødeforfølgelsene på kontinentet utgjør et motiv blant mange i romanen »Blåtind« (1964). Alt i 1946 berørte han i »Kjærlighetsstien« emnet antisemittisme og aversjon mot jøder også etter krigen, foreteelser han har tatt opp ved flere anledninger. I essaysamlingen »Notater fra hverdagen« (1975) uttrykte han skuffelse over den lunkne vesteuropeiske holdning overfor Israel. Samme motiver og holdninger møter oss hos Ragnar Kvam. I »Alle vil hjem« (1950) tar han opp jødeforfølgelsene i Norge og i Romania. En vesentlig del av handlingen er likevel lagt til etterkrigsårene. Skredderen Israel Klein fra en norsk bygd vender tilbake, og får en kjølign mottagelse da han krever å få igjen hus og hjem. »Den siste ghetto«, som utkom 25 år senere, har en viss til-

knytning til »Alle vil hjem« og til Norge, men handlingen er lagt til Israel under jom kippurkrigen. I »Den store stillheten« (fra 1964) tok han opp 30-årenes antisemittisme. Antisemittismen i vår egen tid opptar ham sterkt. »Krytallnatten« (1976) har hentet sin tittel fra utkeielsen i Tyskland høsten 1938.

I Torolf Elsters roman »Blomstergrenen ved døren« (1951) koples en aksjon mot tungtvannet på Rjukan i tid sammen med jødeforfølgelsene i Norge. Men det fantes ingen med J i legitimasjonskortet registrert på Rjukan. Hos Elster er en av jødene der aktiv motstandsmann. Konflikten dreier seg om hva som er viktigst: Å redde menneskeliv - jødernes - eller hensynet til krigføringen, å hindre at tungtvannet på Rjukan kan utnyttes til å utvikle nye krigsvåpen. Det tales mye om fordommer og mangel på menneskelig forståelse. Krigføring handler også »Siste patrulje« om (fra 1979) av Leif B. Lillegaard. I en motstandsgruppe i Trøndelag er en amerikansk jøde med som har mistet mange av sine slektninger. Hans holdning til en tysk patrulje de har tatt til fange og som de må ta av dage, står sentralt i handlingen. Sverre Sigurdsson har i romanen »Jaget« bygget på faktiske hendelser. Det er en roman om transporter av flyktninger over til Sverige, blant disse også jøder.

Blant andre forfattere som har berørt forfølgelsene og flyktninger, er Ronald Fangen i »En lysets engel« fra 1946, Finn Alnæs i den prisbelønte romanen »Koloss« (1963), Jens Bjørnebo i flere bøker, bl.a. i romanen »Jonas« (1955) og skuespillet »Fuglelskerne«, og Cora Sandel i novellen »Den stillferdige gjesten« (1949), der en flyktning på et norsk sommerpensjonat like før krigen skildres, og en NS-kvinne som søker å verve disipler for sine nordiske idealer, og forkynner at jøder skal få et sted i tropene der der de skal lære å »arbeide«. Torborg Nedreaas, (hvis oldefar var den første jøde i Bergen etter 1851 da grunnlovsforbudet ble opphevet) har med trekk for Hitler-tiden i novellen »Bak skapet står øksen« fra 1945. Handlingen i Kåre Holts novelle »St. Pauls symfoniorkester« (1948) er lagt til USA. Orkestrets jødiske dirigent har ledet orkestret i konsentrasjonsleiren. I Reidar Thomassens debutroman »Konfrontasjonen« (1969) berøres deportasjonene. Vi møter et jødisk ektepar i en norsk bygd. Forfatteren er opptatt av den fare nazismen fortsatt representerer. Til tross for at det dreier seg om reportasjer fra Polen og Tsjekkoslovakia etter krigen og om Israel, er reminisensene fra Ho-

locasta sterkt med i boken »Min jiddische mamma« (1980). Tittelen fikk mange lesere til feilaktig å anta at forfatteren, redaktør av »Dagbladet«, Jahn Otto Johansen, var av jødisk byrd. Antisemittismen opptar ham sterkt. Endelig skal nevnes at den kjente forfatter av ungpibe-bøker, Aimé Sommerfeldt henter stoffet til »Miriam« (1950) fra jødeforfølgelsene i Norge. Alt i 1945 hadde hun anvendt motivet i fortellingen »Ung front«. Hun ville også vise hva vanetenkning og floskler om jøder fører til.

Også i lyrikken støter en på jødeforfølgelsen som motiv hos en rekke kjente diktere, blant dem Halldis Moren Vesaas, Inger Hagerup, Gunvor Hofmo, Olav Dalgard, Emil Boyson, Sigmund Skard og Carl Fredrik Prytz. Emnet er ofte jødernes lidelser, nedverdigelser og forfølgelser av dem med kulminasjon i Holocaust. Medfølelsen er sterk. Minnet om venner som ble borte, er et tilbakevendende motiv hos Gunvor Hofmo. I diktsamlingen »Skyggen av en fugl i flukt« (1981) skildrer Gerd Høst sine jødiske venner fra Berlin sist i 1930-årene. Hos flere møter vi forståelsen for jødernes drøm om Israel, for eksempel hos Inger Hagerup og Carl Fredrik Prytz. Sistnevntes dikt »Ghetto« munner likevel ut i følgende oppfordring: »Det er for vår skyld, bror, vi ber deg bli her«. »Barnemordet i Betlehem« av Leif S. Rode fra 1945 er et dikt om to jødiske barn som blir arrestert midt i en skoletime. Men også viljen til motstand er temaet, som i Georg Johannesens antitetiske dikt »Jødisk partisansang« til minne om oppstanden i Warszawa-ghettoen:

Dette lys er ikke solen, men en brann
Disse skyer er av røk og ikke vann
Denne grunn er bare aske, ikke jord
Denne sang er bare handling, ikke ord

Det vi ligger i er piggråd, ikke lyng
Dirigenten roper skyt, og ikke: syng
Med gevær og ikke stakk står vi parat
og i hånden ingen gren, men en granat

Det som tordner er kanoner, ikke storm
Det som lyner er et folk i uniform
Dette folk er ikke folket, men en rest
Det er mennesker som dreper, ikke pest

Denne sang er bare blod, og ikke blekk
Dette folk er ingen fugl som kan fly vekk
Denne krig er ingen krig som kan gi fred
Vi har reist oss og kan se vi er slått ned.

Så over til bøker oversatt til norsk. Det verk som gir fyldestgjørende opplysninger om de nazistiske tiltak mot jøder og Holocaust er vel Shirers »Det tredje rikets vekst og fall« (1961-62). Jeg nevner videre Lord Russel of Liverpools »Under hakekorsets svøpe« (1955). Et vesentlig verk er Gerhard Schoenberners rikt illustrerte »Den gule stjerne – Jødeforfølgelsene i Europa 1933-1945«, norsk utgave 1979. Arthur D. Morse dokumenterer i »Mens seks millioner døde« (1969) hva omverdenen unnlot å gjøre for at hjelpe de forfulgte.

Om slik hjelp – i en sen fase av krigen – berettes i Felix Kerstens bok »Jeg var Himmlers lege«. Men Kersten ble nok ført bak lyset da han 3. mars 1944 på ny fløy til Tyskland med lister over personer som det svenske UD ønsket frigitt, og slutter rapporten slik: »Den 6. mars samtykket Himmler til løslatelsen av ovennevnte personer«. Det var to lister, den ene inneholdt 15 navn hvorav 13 deporterte jøder fra Norge, blant dem også mine foreldre og min bror. Tolv av disse hadde to år tidligere, noen av dem alt i desember 1942, lidd gasskammerdøden i Auschwitz. Oppbyggingen av og virksomheten i denne leiren er jo dokumentert gjennom leirsjefen Rudolf Höss' »Kommandant i Auschwitz« (1959), en bok som aktor i saken mot lektor Hoaas (i 1976) leste opp lange avsnitt fra. Andre bøker om eller av ledende tyske nazister er av en viss interesse i denne sammenheng, f.eks. Jochen v. Lamps om Martin Bormann (1979). Til dette kommer rekken av jødiske beretninger: Wiesenthals »Morderne iblant oss« (1967) og to år senere »Solsikken« der spørsmålet om tilgivelse for å ha deltatt i jødeforfølgelsene tas opp. Wiesenthal beretter i førstnevnte bok også om anstrengelsene for å oppspore Eichmann, en skikkelse Tuvia Friedmann tok for seg i »Men Eichmann var ikke død« (1961). Mange av bøkene i forbindelse med Eichmann-prosessen ble oversatt til norsk: Pearlman, Reynolds, Wighton, Hannah Arendts »Eichmann i Jerusalem« (1965) og israeleren Isser Harel's om jakten på Eichmann: »Huset i Garibaldi's gate« (1976). Også Sterners omstridte bok om »Opprøret i Treblinka« foreligger på norsk. Det gjør også den tsjekkiske psykiatrikeren Victor Emil Frankl's skildringer av konsentrasjonsleirene, »Kjempende livstro« (1960). Jødiske utsagn vil en også finne i »Siste brev fra dødsdømte frihetskjemperne i Europa 1940-45,« oversatt 1962.

Mange av de her nevnte skildringer skrevet av jøder gir forfatterens egne opplevelser eller

resultatet av undersøkelser de har foretatt. Til de selvbiografiske hører også »Davids dagbok« av David Rubinowicz (1960), men den kom helt i skyggen for »Anne Franks Dagbok« (1952), som også ble en ofte spilt forestilling, i dens dramatiske form. Andre bøker om jødiske skjebner i Nederland er »Bitter vår« (1961) av Margo Minca, »Hver dag en gave« (71) av Johanne-Ruth Dobschiner og »Skjulestedet« av Corrie ten Boom, de to sistnevnte har et sterkt kristent innslag. »Skjulestedet« er også blitt filmet.

Også fra Frankrike foreligger beretninger, som Joseph Joffo »En pose klinkekuler« (1975) bl.a. om flukten over demarkasjonslinjen til Vichy-Frankrike og forfatterens opplevelser der inntil familien igjen samles, videre en heller ubetydelig bok, etter min oppfatning, av Jacques Lanzmann: »En slyngels bekjennelser«. Gripende er derimot den amerikanske etikk-professor Philip P. Hallie »Uskyldig blod«, en beretning om landsbyen Chambon i Vichy-sonen. 2500 jøder fant tilflukt i denne landsbyen og ble reddet videre takket være innsatsen fra innbyggerne, i første rekke den protestantiske presten André Troemé, uredd støttet av sin hustru. Men ingen bok fra det okkuperte Frankrike har øvd slik virkning på norske lesere som André Schwarz-Bart's »Den siste rettferdige« (1960). Hans ry som lødig kunstner, hans visjoner og ekte følelsesyfde i fremstillingen overgåas kan hende bare av Elie Wiesel. En av de sist utkomne realistiske Auschwitzskildringer kommer fra Frankrike, Fania Fénelon's »Galgenfrist for kvinneorkestret«. Det kan trekkes paralleller mellom denne og Sachnowitz' bok, men også forskjellene dem imellom er klare.

Wiesel er blitt den mest oversatte jødiske forfatter i Norge med i alt 10 bøker, nesten alle med bakgrunn i eller influert av krigsårenes redsler. Det startet i 1964 med »Lykkens by«. Den nest sist oversatte fra 1980, »De dødes sang«, er ikke den minst gripende av dem alle. Wiesels mange forelesninger i Oslo samler alltid et tallrikt publikum. Bøkene er: »De tause jøder« (1969), »Tigger i Jerusalem« (1970), »Natten« (1971), »Den hellige glød« (1973), »Eden fra Kolvillág« (1974), »Daggry« (1976) »Dagen« (1977) og »Testamentet« (1981).

Mange er de oversatte bøker i årenes løp som skildrer tilstandene i Polen, Baltikum og de besatte deler av Russland. Flere av romanene har Warszawa-ghettoen og opprøret der

som emne. Stefan Tadeus Norvid's »Warszawarapsodien« var den første (1947), deretter John Hersey's »Muren« (1951) og Leon Uris' »Mila 18« (1962). I de to sistnevnte flettes konstruerte dokumenter inn som bakgrunn for de enkelte kapitler. Terroren, redslene, opprøret, flukt gjennom kloakkene og det endelige nederlaget, alt er kommet med i de to romanene på hver 600 sider. I romanen »Q.B. VII« (1972) skildrer Uris medisinske eksperimenter utført på fanger. Også for »Exodus« (1972) utgjør forfølgelsene forutsetningen. Martin Grey's gripende selvbiografi » – Men jeg lever« har som utgangspunkt gutteårenes opplevelser i Warszawa og Treblinka og ender med beretningen om hvordan alt på ny legges i grus da hans hustru, barn og hjem blir flammenes rov under en voldsom skogbrann på Rivieraen. En annen roman med emne fra Polen er Jerzy Kosinski's »Den malte fuglen« (1966). Om Warszawa før og under krigen beretter Isaac Bashevis Singer i »Sjosja« (1979) og »Ung mann søker kjærligheten« (1981). Handlingen i »Fiender« (1977) utspilles i New York, men med Holocaust som egentlig bakgrunn. Om tyskerne misgjerninger ved »Babij Jar« beretter Anatolij Kuznetsov (1967). Isak Meras skildrer i »Flytt brikken, jøde« tyskerens brutalitet i en littauisk ghetto, og redslene i Riga er også blitt kjent gjennom Frederick Forsyth's thriller »Varulv«. Endelig skal nevnes Gerald Green's »Ofrene«, som ligger til grunn for den TV-serien som skaffet det engelske ordet Holocaust innpass også i de nordiske land.

Judenrats stilling og de oppgaver som ble påtvunget det, er omtalt av flere forfattere. Temaet står sentralt i Leslie Epsteins »Jødernes konge« som kom på norsk 1980. Men Epstein lar fantasien løpe løpsk, bildet av Judenrat blir delvis sterkt usympatisk. Også polsk antisemittisme omtales av flere (bl.a. Fania Fénelon). Det og opplevelser i Auschwitz trekkes fram i en annen roman fra høsten 1980 av den amerikanske ikke-jødiske forfatter William Styron i »Sofies Valg«, som med sine 556 sider imidlertid dreier seg vel så mye om nevrotiske konflikter og utbrudd og inneholder sterke seksualscener. Undertiden kan det virke som Holocaust for enkelte (unntagelsesvis) også er blitt et motemotiv.

Av de tyskspråklige forfattere skal først nevnes Nelly Sachs. Hennes »Mysteriespel om Israels lidning – Eli« forelå i norsk gjendiktning (til nynorsk) i 1967; året etter fulgte »Rekviem for Israel«. Emigranters skjebne møter vi i flere av

Remarques romaner. I »Du skal elske din neste« (1948) er de fleste flyktninger jøder eller av jødisk avstamning. I hans roman »Den sorte obelisk« (1956) forekommer eksempler på tysk antisemittisme i mellomkrigsårene. De to følgende bøker er oversatt fra engelsk. Dymphia Cusack's »Hetebølge over Berlin« (1961) skildrer konsentrasjonsleirene, og viser at antisemittisme og unnfallenhet lever videre. Det støtter vi også på i kriminalromanen »En liten by i Tyskland« av John le Carré. Tysk er Hans Peter Richters roman for ungdom om jødeforfølgelsene, »Jaget«. Fred Uhlmanns »Forsoningen« handler om vennskapet mellom to 16-års gutter i 1930-årenes Tyskland, den ene, en jøde, måtte dra til USA, den andre ble henrettet for å ha deltatt i komplottet mot Hitler i 1944. »Den blå time« (1978) er en selvbiografisk beretning om Hitler-tiden av Hans Frick, hvis far var jødisk kunsthandler. I 1979 forelå i norsk oversettelse selvbiografien »Men noen levde videre. Av en jødefamilies saga«, hvor Valentin Senger beretter levende om hvorledes familien nesten utrolig unngikk deportasjon og forble i Frankfurt i krigsårene ved å gi seg ut for å være Volgatyskere. De gjorde alt for å skjule sin jødiske identitet. Militærlegen lot seg imidlertid ikke bløffe ved sesjonen, men holdt gode miner til slett spil. Det samme gjorde politikonstablen på distriktkontoret. Senger lever fortsatt i Frankfurt a. M. Fra Østerrike skal nevnes Stefan Zweigs »Verden av i går« oversatt alt i 1948. I Sara Gainhaims roman »Natt over byen« (1961) er det forholdene etter Anschluss og under krigen som skildres.

Konsentrasjonsleiren i Theresienstadt er emnet for Josef Bors gripende »Rekviem i Terezin«, som ved flere anledninger er blitt formidlet gjennom radio. Romanen »Romeo, Julie og mørket« (1962) av Jan Otcenášeh har terroren i Tsjekkoslovakia som bakgrunn. Auschwitz er temaet også for Arnost Lustigs roman »En bønn for Katarina« (1979) om noen amerikanske jøder som sendes til Auschwitz under forestillinger om å slippe fri, og franarres, for ikke å si fravristes sin formue. Våren 1981 forelå av samme forfatter »Dita Sax«, som utspilles i Prag 1946 mellom overlevende kvinner fra konsentrasjonsleirene. Jødeforfølgelsene i Italia er tatt opp i Elsa Morante's tobindsroman »Historien«.

Så til Danmark. Poul Borchsenius' bøker foreligger i norsk oversettelse. Det gjør også en ungpikerebok av Jytte Lyngbirk, »Anne« (1966), som berører vårt tema. En svensk ungpikerebok av Anna Fröding, »Djevlene« (1979), har Auschwitz som bakgrunn. Boken beretter om en som ble reddet derfra som fireåring og om oppveksten i Sverige.

Påfallende mange bøker av amerikanske jøder er blitt oversatt, ikke minst i løpet av 1970-årene, atskillige emner og motiver med tilknytning til Holocaust, andre beretter om amerikansk antisemittisme, under krigsoperasjonene og senere. Blant de førstnevnte er Herman Wouk's trebindsroman »Krigens vinder« (1975-76). I flere av Bellows bøker merker en spor etter Holocaust, især i »Mr. Sammlers planet« (1971). Det gjelder også den siste boken av Philip Roth, »Novisen«, som jeg regner til de bedre av de fire som er oversatt. Hovedpersonen forelsker seg i en ung kvinne som i hans bevissthet er Anne Frank, som har overlevd krigen. Også i Malamuds novellesamling »Den magiske tønne« (1976) kommer Holocaust-motivet inn, således i »Piken i eventyret«, en ung italiensk jødinne som har overlevd Buchenwald. Det skal føyes til at Irwing Shaw i siste bind av »Unge løver« (1949) gav glimt av det kjennskap en fikk til Holocaust under felttoget i Tyskland våren 1945. Uris' romaner er nevnt tidligere.

Det er innlysende at Holocaust også har satt sitt preg på israelsk skjønnlitteratur, men det er ikke noe fremtredende trekk i de israelske bøker som er blitt oversatt til norsk.

Tiden tillater ikke nærmere omtale av teateroppførelser med Holocaustemne. Jeg må nøye meg med bare å nevne noen få: Max Frisch »Andorra«, Arthur Miller »Det hendte i Vichy«, Rolf Hochhuth »Stedfortrederen«, i noen grad Sartre »Fangen i Altona«, videre dramatiseringen av Anne Franks dagbok, Ernst Sylva »Dr. Korczak og barna« og Liliane Atlan »Herr Himmelblå«, de to sistnevnte i radio. Til slutt skal jeg nevne en norsk film innspilt i 1950-årene »I slik en natt« (tittelen hentet fra Wergelands dikt »Juleaftenen« i diktsamlingen »Jøden«) om redningen av det jødiske barnehjemmet i Oslo natten til 26. november 1942.

BOKLISTE:

Bibliografien omfatter så vel litteratur der jødeforfølgelsene utgjør det sentrale emne, som bøker der de omtales – til dels mer perifert – i sammenheng med andre tildragelser.

Bøkene nevnes i samme rekkefølge som i oversikten. Lyrikk og dramatisk diktning er ikke tatt med i oversikten.

Forkortelser:

Asch.	Aschehougs forlag
Cammermeyer	Cammermeyer bokhandels forlag
Cap.	Cappelen's forlag
D.N.S.	Det Norske Samlaget
Dreyer	Dreyers Forlag
G.N.F.	Gyldendal Norsk Forlag
G.T.	Grundt Tanums Forlag
Tiden	Tiden Norsk Forlag
U-f.	Universitetsforlaget

I. BØKER UTGITT I NORGE

- 1.
- Nachstern, Moritz* (og *Arntzen, Ragnar*): Falskmynter i blokk 19. – G.T. 1949
- Sachnowitz, Herman* (fortalt til *Arnold Jacoby*): Det angår også deg. – Cap. 1976
- Aberle, Ernst* (ført i pennen av *Arvid Møller*): Vi må ikke glemme. – Cap. 1980
- Eitinger, Leo*: Psykiatriske undersøkelser blant flyktninger i Norge. – U-f. 1958
- Stølen, Oddvar*: Et minutt av krigen. – Tiden 1969
- Eitinger og Rieber-Mohn*: Retten til å overleve, en bok om Israel, Norge og antisemittismen. – Cap. 1976
- Wyller, Egil A. og Gudbrandson, Terje*: Jødene og jødedommen. Fra det gamle testamentet til Midt-Østen konflikten (foredragene holdt på universitetsseminaret våren 1976): U-f. 1977
- Weinberger (Illes), Andor*: Brudstykker av jødiske lidelser. Opplevelser fra deportasjon og konsentrasjonsleir (gjelder Ungarn) – Wibergs boktrykkeri 1948
- Tau, Max*: Landet jeg måtte forlate – Asch. 1961 (oprinnelig: Das Land das ich verlassen musste-Hoffmann & Campe Verlag, Hamburg 1961).
- En flyktning finner sitt land. – Asch. 1964
- Tro på mennesket. – G.T. 1946
- Nansen, Odd*: Fra dag til dag. – Dreyer 1947 (ny utgave 1965)
- Langs veien. – G.N.F. 1970
- Tommy. – G.N.F. 1970
- Lange, August og Schreiner Johan*: Griniboken. – G.N.F. 1946-47
- Haave, Carl og Herstad, Sverre*: Quislings hønsegård. – Cammermeyer 1949
- Borgen, Johan*: Dager på Grini. G.N.F. 1945
- Fjellbu, Arne*: Minner fra krigsårene. – Land og Kirke 1945
- Christie, Hartvig C.*: Den norske kirke i kamp. – Land og kirke 1945
- Schübeler, Ludwig*: Kirkekampen slik jeg så den. – Luthertstiftelsen 1945

- Carlsen, Ingvald B.*: Kirkefronten under okkupasjonen 1940-45. – Asch. 1945
- Klaveness, Thorvald*: Oslo kommunale sykehus i krigens tegn. – Cammermeyer 1947
- Lange, Henrik*: Krohgstøtten sykehus. – Oslo kommune utgir 1959
- Bloch Hoell, Nils*: Diakonissehusets første hundrede år. Utg. Diakonissehuset 1968
- Ullstein, Ragnar*: Svensketrafikken. Flyktninger til Sverige (b.1) – D.N.S. 1974
- Øksendal, Asbjørn*: Operasjon Oleander. – Det nordnorske forlag (T. heim) 1968
- Hølaas, Odd*: Norge under Haakon VII. – Cap. 1957
- Ditleff, Niels Christian*: Da tysklandsfangene ble reddet. – G.T. 1955
- Anker, Peter*: Frihetens gisler. – G.N.F. 1971
- Torgersen, Arne M.*: Vi kalte henne Pim. – Cap. 1970
- Steen, Sverre*: Norges krig 1940-45, b. 1-3. – G.N.F. 1947-50
- Nansen Odd*: Langs vien. – G.N.F. 1970
- Tommy. – G.N.F. 1970
- Børsum, Lise*: Fange i Ravensbrück. – G.N.F. 1946
- Salvesen, Sylwia*: Tilgi – men glem ikke. – Asch. 1947
- Brunvoll, Kirsten*: Veien til Auschwitz. – Asch. 1947
- Bergfald, Odd*: Hellmuth Reinhard. Soldat eller morder. – Schibsteds forlag 1967.
- Gestapo i Norge. – Hjemmets forlag 1978
- Vogt, Johan*: Det store brennoffer. Jødernes skjebne under den annen verdenskrig. U-f. 1966
- Helliesen Lund, Sigrid*: Alltid underveis – Tiden 1981
2. *Skjønnlitteratur* (romaner, noveller, essays).
- Dickman, Elsa*: Korsveien. – Asch. 1946 (Korsvågen. – utg. i Sverige 1945)
- Scheer, Eva*: Vi bygger i sand. – Tiden 1948
- Kielland, Axel*: Lev farlig. – Asch. 1949 (Lev farligt. – Ljus (St.holm) 1943)
- Kvam, Ragnar*: Alle vil hjem. – G.T. 1950
- Den siste ghetto. – Asch. 1975
- Krystallnatten. – Asch. 1976
- Den store stillheten. G.N.F. 1964
- Borgen, Johan*: Vi har ham nå (serien om Lillelord b. 3) – G.N.F. 1955-57
- Blåtind. – G.N.F. 1964
- Kjærlighetsstien. – G.N.F. 1946
- (Notater fra hverdagen (essays) – G.N.F. 1975)
- Elster, Torolf*: Blomstergrenen ved døren – Tiden 1951
- Lillegaard, Leif B.*: Siste patrulje – Cap. 1979
- Fangen, Ronald*: En lysets engel. – G.N.F. 1946
- Alnæs, Finn*: Koloss. – G.N.F. 1963
- Bjørneboe, Jens*: Jonas. – Asch. 1955
- Sandel, Cora*: Den stillferdige gjesten (novellesamlingen: Figurer på mørk bunn) – G.N.F. 1949
- Holt, Kåre*: St. Pauls symfoniorkester (novellesamlingen: Nattegjester) – G.N.F. 1948
- Nedreaas, Torborg*: Bak skapet står øksen. – Asch. 1945.
- Sommerfelt, Aimé*: Ung front. – G.N.F. 1945
- Miriam. – G.N.F. 1950
- Sigurdsson, Sverre*: Jaget. – G.T. 1949
- Johansen, Jahn Otto*: Min jiddische mamma. – Cap. 1980
- Thomassen, Reidar*: Konfrontasjonen. – Asch. 1969.

II. BØKER OVERSATT TIL NORSK

1.
Shirer, William L.: Det tredje rikes vekst og fall. I-II. – Cap. 1961-62
Russel, Edward Fr. L., Lord of Liverpool: Under hakekorslets svøpe. – G.N.F. 1955
Morse, Arthur D.: Mens seks millioner døde. – G.N.F. 1969
Schoenberner, Gerhard: Den gule stjerne. – Tiden 1979
Kersten, Felix: Jeg var Himmlers lege. – G.N.F. 1947
Höss, Rudolf: Kommandant i Auschwitz. – Cap. 1959
Lamp, Jochen v.: Martin Bormann. – Asch. 1979
Siste brev fra dødsdømte frihetstjempere i Europa 1940-45. – Cap. 1962
2.
(Tyskoppupert Øst-Europa. Warszawaghettoen. Tilintetgjørelsesleirene)
Wiesenthal, Simon: Morderne iblant oss. – Cap. 1967 – Solsikken – Cap. 1969
Friedmann, Twviah: Men Eichmann var ikke død. – John Griegs forlag 1961
Arendt, Hannah: Eichmann i Jerusalem. Pax forlag 1965
(*Harel, Isser*: Huset i Garibaldi-gaten. – Cap. 1976.)
Steiner, Jean-François: Opprøret i Treblinka. – Cap. 1968
Frankl, Victor: Kjempende livstro. – G.N.F. 1966
Rubinowicz, David: Davids dagbok. – Dreyer 1960
Norwid, Stefan Tadeus: Warszawarapsodien. – Cammermeyer 1947
Hersey, John: Muren. – Asch. 1951
Uris, Leon: Mila 18. – Nasjonalforlaget 1962 – Q.B. VII. – Stabenfeldt forlag 1972
– Exodus. – Nasjonalforlaget 1959, Tiden 1979
Gray, Martin: Men jeg lever. – G.N.F. 1971
Kosinski, Jerzy: Den malte fuglen. – Cap. 1966
Kuznetsov, Anatolij: Babij Jar. – Cap. 1967
Meras, Isak: Flytt brikken, jøde. – Elan-bøkene, Ny dag 1968
Forsyth, Frederick: Varulv. – G.N.F. 1972 og 1975
Green, Gerald: Ofrene («Holocaust») – Hjemmets bokklubb 1979
Epstein, Leslie: Jødernes konge. – G.N.F. 1980
(*Styron, Leslie*: Sofies valg. – Asch. 1980)
Fénélon Fania: Galgenfrist for kvinneorkestret. – Tiden 1980
Lustig, Arnost: En bønn for Katarina. – Cap. 1979
Singer, Isaac Bashevis: Sjosja. – Asch. 1979
– Fiender. – Asch. 1977
– Ung mann søker kjærligheten – Asch 1981
Wiesel, Elie: Lykkens by. – Asch. 1964
– Natten. – Asch. 1971
– Daggrø. – Asch. 1976
– Dagen. – Asch. 1977
– De dødes sang. – Asch. 1980
– Testamentet. – Asch. 1981
– (De tause jøder. – Asch. 1969)
– Tigger i Jerusalem. – Asch. 1970
– Den hellige glød. – Asch. 1973
- Eden fra Kolvillag. – Asch. 1974)
3. Nederland
Anne Franks dagbok. – Dreyer 1952
Minco, Marga: Bitter vår. – G.N.F. 1961
Dobschiner, Johanne-Ruth: Hver dag en gave. – Nomi forlag 1971
Boom, Corrie ten: Skjulestedet. – Lunde forlag 1973
4. Frankrike
Schwarz-Bart, André: Den siste rettferdige. – Cap. 1960
Hallie, Philip P.: Uskyldig blod. – G.N.F. 1979
Joffo, Joseph: En pose klinkekuler. – Asch. 1975
Lanzmann, Jacques: En slyngels beklennelser. – Asch. 1978
Fénélon, Fania, se under avsnitt 2.
5. Tyskland og Østerrike
Sachs, Nelly: Mysteriespel om Israels lidning – Eli. – D.N.S. 1967
– Rekviem for Israel. – D.N.S. 1968
Remarque, Eric Maria: Du skal elske din neste. – G.N.F. 1948
– Den sorte obelisk. – G.N.F. 1956
Cusack, Dymphna: Hetebølge over Berlin. – John Griegs forlag 1961
Le Carré, John: En liten by i Tyskland. – Cap. 1969
Richter, Hans Petter: Jaget. – G.N.F. 1974
Uhlmann, Fred: Forsoningen. – Cap. 1977
Frick, Hans: Den blå time. – G.N.F. 1978
Senger, Valentin: Men noen levde videre. – Asch. 1979
Zweig, Stefan: Verden av i går. – Asch. 1948
Gaimhan, Sarah: Natt over byen. – G.N.F. 1968
6. Tsjekkoslovakia
Bor, Josef: Rekviem i Terezin. – Dreyer 1963
Ortčenáseh, Jan: Romeo, Julie og mørket. – Cap. 1962
Lustig, Arnost: Dita Sax. – Cap. 1981
– En bønn for Katarina. Se under avdeling 2.
7. Italia
Morante, Elsa: Historien, b. 1 og 2. – G.N.F. 1975-76.
8. Sverige og Danmark
Fröding, Anna: Djevlene. – Fabritius forlag 1978
Lyngbirk, Jytte: Anne. – Asch. 1966
Borchsenius, Poul: De fleste bøker oversatt. Lunde forlag, Asch., Nomi forlag.
9. USA
Wouk, Herman: Krigens vinder (Natalie. Pamela. Mot storm). – G.N.F. 1975-76
Bellow, Sam: Mr. Sammlers planet. – Asch. 1971
Roth, Philip: Novisen. – Cap. 1980
Malamud, Bernard: Den magiske tønne. – Cap. 1975
Shaw, Irwin: Unge løver. – G.N.F. 1949
Singer, Isaac Bashevis og Uris, Leon, se under avdeling 2.